

OSIRIS TANKÖNYVEK

Adamik Tamás – A. Jászó Anna –
Aczél Petra

RETORIKA

Osiris Kiadó • Budapest, 2005

A RETORIKAI SZITUÁCIÓ: A SZÓNOKI BESZÉD FAJAI ÉS RÉSZEI

„A retorika hasznos, mert az igazság és a jog természetétől fogva erősebb az ellenkezőinél, úgyhogy ha az ítéletek nem olyanok, mint amilyeneknek lenniük kellene, szükségserűen a szónok a hibás, és méltó az elmarasztalásra.”

(Arisztotelész)

Arisztotelész a következő megállapítással kezdi *Rétorikáját*: „A retorika a dialektika párja: mindkettő olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyeket valamiképpen minden ember egyaránt megismerhet, és nem tartoznak semmiféle külön tudományhoz. Ezért többé-kevésbé mindenkinek köze van mindkettőhöz, hiszen bizonyos fókig mindenki megpróbál kijelentéseket cáfolni és indokolni, védekezni és vádolni. A hétköznapi emberek közül egyesek ezt ösztönösen teszik, mások gyakorlással szerzett jártasságból.” (1. 1) Azt, ami az egyszerű embereket és a képzett szakembereket valamilyen üggyel kapcsolatban megszólalásra készíti, *retorikai szituációnak*, magyarul *beszédhelyzetnek* nevezzük. A retorikai szituációtól függ az ügy milyensége, ettől pedig a szónoki megnyilatkozás fajtája, de ettől függnék a szónoki beszéd részei is. Ennek megfelelően négy kérdésről fogunk beszélni: 1. a retorikai szituációról, 2. az ügy milyenségéről, 3. a szónoki beszéd fajairól, 4. a szónoki beszéd részeiről, és 5. röviden összegezzük az első négy pontból levonható tanulságokat.

A RETORIKAI SZITUÁCIÓ

Lloyd F. Bitzer szerint fontos a retorikai szituáció értelmezése, de érdemben még nem foglalkoztak vele. Szerinte a retorikai szituáció azoknak a kontextusoknak az összessége, amelyeknek hatására a szónok beszédet mond, vagy pontosabban „személyek, események, tárgyak, viszonyok szövevénye, és az a kényszer, amely határozottan megnyilatkozásra készítet” (Bitzer 1968, 1–2). Alan Brinton megkérdőjelezi Bitzer azon megállapítását, hogy eddig még nem foglalkoztak a retorikai szituációval, s azzal sem ért egyet, hogy ilyen szükségszerű összefüggés lenne a retorikai szituáció és a retorikai megnyilatkozás között. Brinton szerint a retorika mint esztétika súlyt vet a formára, mint etika válaszol egy szituációra. A retorikaelmélet tehát a szituációk bizonyos fajtáira adott megfelelő válaszok normatív elmélete (Brinton 1981, 234–247).

Egyetérthetünk Brintonnal abban, hogy nem Bitzer vizsgálta először a retorikai szituáció fogalmát. Jelentőségét már az antikvitásban fölismerték, jóllehet nem így nevezték. Például Arisztotelész – mint majd látni fogjuk – éppen a retorikai szituációk különbözősége miatt különítette el egymástól a három beszéd-fajtát (*Rét.* 1.3). Cicero

szerint maga a retorika mint tudomány sajátos retorikai szituáció szülte: Szürakuszaiából elűzték a zsarnokokat, s a demokrácia létrejöttével ki-ki az elszenvedett sérelmek orvoslását kereste, s ez a retorikai szituáció annyira felduzzasztotta a peres ügyeket, hogy a régi módon nem lehetett belátható időn belül elintézni őket. Hogy az ügyintézés felgyorsítsák, új technét dolgoztak ki, a retorikát (Brutus 45–46). Az idősebb Seneca világosan látta, hogy Augustus idején a retorika politikai okokból szorult vissza a Forumról az iskola falai közé, s a valódi beszédeket az iskolai minta- és próba-beszédek váltották fel, mert a császári adminisztráció intézte az ügyeket, nem a szónokok (vö. Bolonyai 2001, 37–41). Ez a retorikai szituáció készítette arra, hogy reagáljon ezekre a változásokra *Controversiae et suasoriae* (Törvénytörési és tanácsadó mintabeszédek) című munkájában.

A retorikai szituáció fontosságát bizonyítja az *illőség* vagy a tárgyszerűség elve is, amelyet a görögök *kairosznak* és *preponnak*, a rómaiak *aptumnak* és *decorumnak* neveznek. Az antik rétorok határozott különbséget tettek a *belső* és *külső illőség*, azaz az *esztétika* és a *stílus* megkívánta és a *körülmények* megkívánta *személyi* és *tárgyi illőség között*, mert ez is a retorikai szituáció függvénye. Cicero így foglalja össze a kérdést: „A szónoknak ügyelnie kell arra, mi a helyénvaló, nemcsak gondolatai, hanem kifejezései tekintetében is. Mert nem élhetünk ugyanolyan fajta kifejezésekkel a szónoki beszédben a vagyoni helyzettől, a viselt tisztiségektől, a tekintélytől, az életkortól vagy a helytől, az időponttól, a hallgatóságtól függetlenül, hanem a beszéd minden egyes részletében, akárcsak az életben, tekintetbe kell vennünk, mi a helyénvaló. Ez magától a szóban forgó üggyel függ s a szereplőktől: azoktól, akik beszélnek, és azoktól, akik hallgatják őket.” (4. szónok 71–72)

Bitzer a retorikai szituációban fontos elemnek tartja a *kényszert*. Brinton szerint helyesebb, ha *érdekről* beszélünk. Valóban gyakran egyének, pártcsoporthoz, államok érdeke játszott közre retorikai megnyilatkozások létrejöttében, de a retorikai elmélet alakulásában is. Az antik rétorok is tudatában voltak ennek. Quintilianusnak több olyan megállapítása van, amelyből nyilvánvaló, hogy a szónoki beszédben szerepet játszhat a „pártosság”. Például egy helyütt azt mondja, hogy *nemcsak* a saját pártjának a *szemével*, hanem az ellenfél pártjának (*pro adversa parte*) *szemével* is látnia kell a dolgokat (7. 1. 4). Az érdekeltséget *utilitasnak*, hasznosságnak nevezi, s kijelenti, hogy ennek érdekében olykor el lehet tekinteni a retorika előírásaitól (2. 13. 7). A retorika szabályrendszerének bonyolultabbá válását a társadalmi helyzet egyre bonyolultabbá válásával magyarázza, s e változásban fontos tényező az alkalom (*occasio*) és a kényszer (*necessitas*). Quintilianus tehát a retorikai szituációban a kényszert is valóságos elemnek tartja, s e tekintetben Bitzer elképzeléséhez áll közel.

A magyar retorikákban nem szerepel a retorikai szituáció szakkifejezés, vagy ha szerepel is, mást értenek rajta. Például Wacha Imre *A korszerű retorika alapjai* című könyvében a retorikai szituáció értelmében a beszéd tárgya, a megnyilatkozás eszméje szakkifejezést használja. Ezt írja ugyanis e címszavak alatt: „A szónoki, a közéleti megnyilatkozás tulajdonképpen nem más, mint a valóság egy-egy jelenségére, kérdésére vonatkozó gondolatok – a partnerhez, a beszédhelyzethez és még sok egyébhez illően – elrendezésben történő kifejezése. Ennek írásbeli kifejtése az írásmű (cikk,

tanulmány stb.), élőszóbeli kifejtése a beszédmű (előadás, felszólalás, hozzászólás stb.). A megragadott jelenség, kérdés – amiről az írás, előadás, beszéd szól – adja a megnyilatkozás tárgyát.” (Wacha 1994, 177) Gáspári László *Retorika* című tankönyvében ilyen értelemben találkozunk a retorikai szituáció kifejezéssel: „A retorikai szituáció az a kommunikációs alaphelyzet, amely minimálisan feladóból (beszélőből), üzenetből (beszédből) és címzettből (hallgatóból) áll, és amelyben a beszélő arra törekszik, hogy beszédével valamilyen hatást gyakoroljon a hallgatóra, valamilyen meggyőződést alakítson ki benne...” (Gáspári 1988, 8) Amit itt Gáspári – Vigh Árpádot követve (Vigh 1981, 418) – a retorikai szituáción ért, valójában a kommunikációs modell egyszerűbb változata. E három tényezőt – beszélő, beszéd, hallgató – Arisztotelész a beszéd összevetőinek tekintette. Ezt írja ugyanis: „A beszéd három dologból áll össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra.” (Rét. 3. 1) A retorikai szituáció tehát komplex jelenség, amelynek jelentésében fontosak a következő elemek: a) a retorikai megnyilatkozás válasz egy szituációra, b) a beszéd retorikai jelentőségét a szituációtól kapja, c) a retorikai szituáció úgy létezik, mint a retorikai megnyilatkozás szükséges feltétele, d) több retorikai szituáció létrejöhet anélkül, hogy retorikai megnyilatkozást hozott volna létre, e) egy szituáció annyiban retorikai, amennyiben megnyilatkozásra szólít fel, s ez megváltoztathatja a szituációt, f) egy megnyilatkozás retorikai, ha egy szituációra adott válaszként funkcionál, g) végül a szituáció ellenőrzi a retorikai választ olyan értelemben, amilyenben a kérdés ellenőrzi a választ és a probléma megoldását. Ezek szerint a retorikai szituációt így lehetne meghatározni: „A retorikai szituáció úgy definiálható, mint személyek, események, tárgyak viszonyok összessége, amely olyan tényleges vagy lehetséges szükségletet teremt, amely teljesen vagy részben megszüntethető, ha egy beszéd, amely beleszól a szituációba, arra készíti az emberi döntést vagy cselekvést, hogy jelentősen módosítsa ezt a szükségletet.” (Golden 1984, 20) Eszerint minden retorikai szituációnak három eleme van: az első a szükség, a második és a harmadik elem komplex, nevezetesen a hallgatóság, amelyet döntésre vagy cselekvésre kell készíteni, és a kényszer, amely a szónokot arra indítja, hogy hasson a hallgatóságra. A szükséglet valamilyen tökéletlenség, amelyet sürgősen meg kell szüntetni, például az az anya, akinek leányát egy részeg vezető elütötte, felszólalhat a részeg vezetés ellen, amely a közlekedés biztonságát fenyegeti, vagy a nukleáris rakéták terjedése olyan potenciális veszélyt jelent, amely arra indítja az államok szakértőit, hogy ellenőrzésük alá vonjanak minden rakétát. A hallgatóság nem akármilyen emberek jelent, hanem olyan emberek csoportját, akik érdekeltek abban, és hatalmuk is van hozzá, hogy tegyenek valamit a szóban forgó tökéletlenség megszüntéért. A kényszer elhatárolás és alkalom arra nézve, hogy minek érdekében milyen módon kell beszélni (Cooper 1989, 20–22). Ha a retorikai szituációt kombináljuk a retorikai kommunikációval, amelyet fentebb Gáspáritól idéztünk, világos képet kapunk arról, hogyan funkcionál a nyilvános beszéd (lásd erről részletesen Cooper 1989, 23–31).

AZ ÜGY MILYENSÉGE

A retorikai szituáció tehát létrehoz egy ügyet (*causa*), amely tárgyal, vagy Quintilianus szerint anyagul (*materia*) szolgál a szónok számára, aki az ügy megoldására vállalkozva az anyagot témává emeli. Ezt az anyagot, azaz a beszéd indítóokát, a szónok az *intellectio*, azaz a megismerés folyamatában tárja fel (Szabó–Szörényi 1988, 27). Az ilyen anyagot a sztoikusok *hypothesis*-nek nevezték, mert azt az adott események, hely, idő és körülmények meghatározzák; az olyan anyagnak, amely nincs meghatározva név, hely stb. által, *thesis* a neve. Quintilianus szerint a retorika tárgya lesz minden dolog, amiről beszélni lehet.

Mivel mindenféle dolog lehet a beszéd anyaga, természetes, hogy e sokféle anyag más és más minőségű lehet. A C. Herenniusnak ajánlott *retorika* szerint: „Négyféle ügy van: tisztességes, becstelen, kétes és érdektelen. Az ügyet akkor tekintjük tisztességesnek, ha olyasmit védelmezünk, amit mindenki szerint védelmezni kell, vagy olyasmit támadunk, amit mindenki szerint támadni kell; például a bátor férfit védelmezzük, az apagyilkost támadjuk. Becstelennek tekintendő az ügy, amikor tisztességes dolgot támadnak, vagy becstelen védelmeznek. Kétes az ügy, amikor részben tisztességes, részben becstelen. Érdektelen, amikor jelentéktelen dologról van szó.” (1. 3. 5) Hermagorasz szintén négyféle ügyet különböztetett meg: tisztességest, paradoxot, kétest és érdektelent. E két négyes felosztásban csak egy eltérés van: Hermagorasz paradoxot említ ott, ahol Cornificius becstelenről beszél. A másik három minőség egyezik. Cicero öt minősítést különböztet meg: tisztességes, csodálatra méltó, jelentéktelen, kétes és homályos (*Inv.* 1. 20). Quintilianus szerint is általában öt fajtát különböztetnek meg: tisztességes, jelentéktelen, kétes vagy kétértékű, csodálatra méltó és homályos (4. 1. 40–41), de ő még hatodikként hozzáteszi a *turpe*, a rút fajtát.

Az ügyeknek ez a minősítése a felek vagy a pártok jogi vagy etikai képviselhetőségével függ össze. A szónok ugyanis hol a jogilag vagy etikailag erősebb ügyet, azaz felet vagy pártot képviseli, hol a gyengébb lábakon állót (Lausberg 1960, 56). Az ügy milyensége tehát megszabja beszédének struktúráját, érvelését és terjedelmét.

A *tisztességes (honestum)* ügyet a legkönnyebb képviselni, mert megfelel a publikum jogi és etikai értékítéletének. Az ilyen ügyben a személy és a dolog is tisztességes, például „Scipio, miután legyőzte a punokat, azt kéri, hogy az ünnepi játékokat babérkoszorúval a fején nézhesse végig: Scipiónak mind személye, mind kérése tisztességes” (Augustinus: *Rhet.* 18). Az ilyen ügyben a dialektikus elem háttérbe szorul, a szónoknak nem kell ravaszkodnia, hogy a kérés helyességéről meggyőzze a hallgatóságot, inkább arra törekszik, hogy felékesítse, felnagyítsa Scipio személyét és érdemeit.

Olyan ügyet, amely a publikum jogérzékének, igazságérzetének a képviselhetőség szempontjából problémát okoz, *kétesnek (dubium vel anceps genus)* nevezik, mivel a *tisztességes (honestas)* és a *tisztességtelen (turpitude)* keveredik benne. Ilyen ügyben a tisztességtelen elem vagy a szereplő személyt, vagy a dolgot érinti.

Az olyan ügynek a képviselhetőségi fokát, amely sokkolja a publikum-jogérzékét, a görög retorok *paradoxon*-nak, a latinok *admirabile*-nek, szó szerint csodálatra méltónak mondják, mivel csodálkoznak, egyáltalán hogyan lehet ilyet állítani. Ez esetben tehát

az *admirabile* retorikai terminus, és annyit jelent, mint a közvéleménnyel ellentét, vagy ahogyan Cicero fogalmaz, „amelytől visszariad a hallgatóság lelke” (*Inv.* 1. 20). A *C. Herenniusnak ajánlott rétorika* ezt *turpénak*, *becstelennek* nevezi, s így határozza meg: „amikor tisztességes dolgot támadnak vagy becstelenül védelmeznek”. Például ha egy elítélt valamilyen érdemet szerez, s ennek jutalmául vádlója halálát kéri. A személy és amit kér, egyaránt becstelen. A becstelen ügy képviselte igen nehéz, mert az ellenfél vagy ellenpárt képviseli a tisztességes ügyet. Ezért az ilyen ügyek gyakran szerepelnek iskolai retorikai gyakorlatokban, mert igen alkalmasak arra, hogy a tanulók érvelő technikáját fejlesszék.

Az olyan ügyet, amelyet a publikum igazságérzete, értékítélete érdektelennnek ítél, a görögök *adoxonnak*, közönségesnek, a latinok *humilénak*, jelentéktelennnek neveztek. Például egy szegény ember elad egy használt kabátot, de egy másik szegény jelentkezik, azt állítván, hogy tőle lopta azt, és visszaköveteli. Az ilyen ügy képviselhetőségi foka csekély, mivel az ellenfél bagatellizálhatja, ráadásul a szónok számára sem erkölcsileg, sem anyagilag nem hasznos. Izgalmas kihívást jelenthet azonban az író számára, hogy a kis emberek kis ügyeit irodalmi szintre emelje, életszagúan, mégis magas színvonalon ábrázolja, például Petronius *Satyriconja*, Bohumil Hrabal vagy Mátyás Iván írásai.

Mándy Iván írásai.

Az olyan ügyet, amelynek megértése bonyolultsága miatt problémát okoz a publikumnak, a görögök *δυσπαρακολυθτόν*nak, nehezen követhetőnek, a latinok pedig *obscurus*nak, homályosnak nevezték. A *causa obscura* képviselte nehéz dolog, mert bonyolultságát csak kevés szakember tudja átlátni, ennek ellenére esetleg tömegekkel kell elfogadtatni. A szónok vagy az író számára mégis izgalmas feladat lehet egy komplikált problémát úgy kifejezni, hogy az átlagemberek is megértsék. Alapvető fontosságú tehát az ügy etikai jellege „tisztességi foka” (Martin 1974, 24), mert ettől függ képviselhetősége, kihat továbbá az ügygel kapcsolatos szónoki beszéd szerkezetére és érvelési rendszerére, hangnemére is. Kár, hogy a forgalomban levő magyar retorikák nem fordítanak rá kellő figyelmet, pedig ma is van minden retorikai megnyilatkozásnak tisztességi foka. Gáspári László *Retorikája* például említi *A beszédformák* címszó alatt, de részben mást ért rajta, s csak egy lábjegyzetben utal rá helyesen: „A képviselhetőségi fok a klasszikus retorikában a szónoki beszéd tartalmának a közvéleményhez, illetve a törvények által szentesített politikai, esztétikai, etikai stb. normákhoz való viszonya.” (1988, 29) E meghatározás Vigh Árpádtól származik (Vigh 1981, 423; 500), ám úgy tűnhet belőle, mintha az ügyeknek és beszédeknek tisztességi fokuk csak régen, a klasszikus retorika virágzása idején lett volna. Wacha Imre *Korszerű retorika alapjai* című munkája egyáltalán nem érinti. Kellő figyelmet fordít rá Szabó G. Zoltán – Szörényi László *Kis magyar retorikája*, de irodalmi szempontból vizsgálja (1988, 27–28). Pedig ettől függ tulajdonképpen az egész beszéd menete, hangneme, „az, ahogyan az egész ügyet tárgyalni kell”, ezt a latin rétorok a késő császárkorban *ductus*nak (menet, hangnem) nevezték. Martianus Capella például így határozza meg: „a *ductus* az egész beszéden keresztül valamilyen formában megőrzött hangnem (*tenor*)” (*Rhet.* 20), amely lehet egyszerű (*simplex*), ha a szónok szavai világosan tükrözik szándékát; elmés (*subtilis*), ha a szónok szándéka más, mint ahogyan azt szavaival

kifejezi; képes (*figuratus*), ha valamiféle szégyenérzet miatt nem nyíltan beszél; burkolt (*obliquus*), ha valamely félelem visszafogottságra készíti; vegyes (*mixtus*), ha a szeméremérzet és a félelem együtt akadályozza a nyílt beszédet (Martin 1974, 26–27).

A SZÓNOKI BESZÉD FAJAI

Az Arisztotelész előtti rétorok többféle beszédajtát ismertek. Iszokratész (Kr. e. 436–338) például négy beszédajtáról szól: törvénytörő, tanácsadó, dicsérő és feddő beszéd. Az Anaximenésznek tulajdonított *Retorika Alexandrinoszhoz* (Kr. e. 4. század közepe) megkülönbözteti a törvénytörő és tanácsadó beszédet, s ezek hét alfaját különbözteti el: a rábeszélő, a lebeszélő, a dicsérő, a feddő, a vádoló, a védő és oknyomozó beszédet. Arisztotelész mindenféle szónoki megnyilatkozást logikai alapon három beszédajtába sorolt. Mivel felosztása tudományos alapokon nyugszik, és a későbbi korok szakmunkái szinte változtatás nélkül átvesszik, szó szerint idézzük:

A retorikának szám szerint három válfaja van, mert a hallgatóság is háromféle. A beszéd három dologból áll össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél: a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra. A hallgató szükségszerűen közönség vagy ítélő, mégpedig vagy az elmúlt események megítélője, vagy az eljövendőké. Az eljövendő események megítélője például a népgyűlés tagja, az elmúltaké például a bíró, [a szónoki képessége az egyszerű közönség]. Következésképpen szükségszerűen három válfaja van a szónoki beszédnek: tanácsadó, törvényszéki és bemutató. A tanácsadó lehet vagy rábeszélés, vagy lebeszélés; mert akár magánemberként adnak tanácsot, akár közügyekben beszélnek a népgyűlés előtt, a kettő valamelyikét teszik. A törvényszéki lehet vádbeszéd és védőbeszéd, mert a peres feleknek vagy vádolniuk kell, vagy védekezniük. A bemutató beszéd tárgya dicséret vagy feddés.

Mindegyik beszédformának megvan a maga sajátos ideje. A tanácsadóé a jövő (aki valamire rábeszél vagy lebeszél, a jövőendővel kapcsolatban ad tanácsot); a törvényszékié a múlt (ugyanis mindig valamilyen megtörtént eseménnyel kapcsolatban vádolnak vagy védekeznek); a bemutatóé többnyire a jelen, hiszen létező dolgokat magasztalnak vagy feddnek; de gyakran igénybe veszik a múltat is, felidézve azt, és a jövőt, feltételezve azt.

Mindegyiknek külön sajátos célja van: ahogyan háromféle beszéd van, úgy van három cél is. A tanácsadó célja a hasznos vagy a káros (a rábeszélő ugyanis a jobbat tanácsolja, a lebeszélő a rosszabbtól térít el), ehhez veszi hozzá a többit: az igazságot vagy az igazságtalant, a szépet vagy a rútát. A törvényszékie a jogos vagy jogtalan; és ehhez veszi hozzá a többit. A dicsérő és a feddő a szép és a rút, de ezeket is kiegészítik a többivel. Hogy mindegyik beszéd fajta célja az itt említett, az az bizonyítja, hogy a többi esetenként nem is vita tárgya. A vádlott például elismeri, hogy elkövette tettét, és hogy ártott; de azt sohasem ismeri be, hogy jogtalanul cselekedett. Ez esetben nem is lenne szükség perre. Ugyanígy, a tanácsadó

másvalamit gyakran megenged, de azt sohasem ismeri el, hogy tanácsa hátrányos, vagy hogy a hasznosról akar lebeszélni. [...] Hasonlóképpen, a dicsérők és feddők nem azt nézik, hogy az illető hasznosat vagy károsat cselekedett-e, hanem gyakran azt dicsérik, hogy – nem törődve saját érdekeivel – valami nemes tettet hajtott végre...” (Rét. 1. 3. 1358b)

A mintegy 200 évvel később keletkezett, A C. Herenniusnak ajánlott retorika átveszi Arisztotelész felosztását:

Három olyan ügyfajta van, amelyet a szónoknak vállalnia kell: a bemutató, a tanácsadó és a törvényszéki. A bemutató célja valamely meghatározott személy dicsérete vagy elmarasztalása. A tanácsadó beszéd egy javaslatról szóló vitában, rábeszélést és lebeszélést foglal magában, a törvényszéki beszéd a peres eljáráshoz kapcsolódik, és vádat vagy keresetet, valamint védelmet tartalmaz. (1. 2. 2)

Kétszáz évvel később Quintilianus is részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel. Abból indul ki, hogy vita tárgya, három beszédfajta van-e vagy több. Arisztotelész óta a legnagyobb szerzők egyetértettek abban, hogy három beszédfajta van – mondja –, azonban helyel-közzel voltak olyan szerzők is, akik ezt kétségbe vonták. Saját korában pedig – folytatja Quintilianus – egy igen tekintélyes szerző azt állítja, hogy „úgy tűnik, nemcsak több, hanem szinte megszámlálhatatlan beszédfajta van. Mert ha a dicsérő és feddő beszédet harmadik fajtának vesszük, melyik fajtába tartozik a beszédünk, amikor panaszkodunk, vigasztalunk, csitítunk, izgatunk, ijesztgetünk, bátorítunk, szabályokat írunk elő, homályos szavakat magyarázunk, elbeszélünk, kegyelmet kérünk, köszönetet mondunk, szerencsét kívánunk, rendreutasítunk, átkozódunk, lefestünk, megbíztást adunk, jelentést teszünk, kívánságunkat, véleményünket fejezzük ki, és sok más egyebet teszünk?” (3. 4. 2) Ezután Quintilianus elnézést kér, amiért a régiek véleményét képviseli, tehát azt, hogy három beszédfajta létezik. Azok, akik azt tanítják, hogy sok beszédfajta van, a régiek véleményét úgy próbálják magyarázni, hogy az ő gyakorlatukban csak kevés ügyfajta szerepelt: a törvényszéki, a bemutató (alkalmi) és a tanácsadó (politikai), legfeljebb még a temetési beszéd. E háromféle beszéd háromféle hallgatóságot feltételez: a bemutató beszédre azok jönnek el, akik szórakozni vagy okulni akarnak, a tanácsadóra azok, akik jó tanácsot akarnak kapni, a harmadikra pedig azok, akik a peres ügyben érdekeltek (3. 4. 5–6).

Quintilianus tehát ugyanolyan fontos szerepet szán a hallgatóságnak, mint Arisztotelész: a hallgatóság milyenségétől függ a beszéd milyensége és fordítva. A modern retorika- és kommunikációelmélet még fontosabbnak tekinti a hallgatóságot. A *reader-response* (olvasói válasz) képviselői szerint „az olvasó kiemelkedő szerepet játszik a jelentés kialakításában, a szöveg értelmezésében” (Kneupper 1985, 242). A hallgatóságot illetően gyakran tesznek különbséget a hallgatói táborok között. A szövegen kívüli hallgatóságnak nevezik a valóságos vagy aktuális olvasókat, akik kézbe veszik és olvasják a szöveget. Fontosnak tartják, hogy információkat gyűjtsenek a hallgatóságról, meghatározzák szükségleteit. Az írónak vagy a szónoknak kötelessége, hogy jól ismer-

je olvasóinak vagy hallgatóinak igényeit, és megfeleljen azoknak. Mások viszont azt állítják, hogy az író vagy a szónok hallgatósága mindig fikció, ezért a szövegen belüli hallgatóságra összpontosítanak, amelyet ideális hallgatóságnak neveznek. Ez viszont felveti azt a kérdést, hogy vajon az író megszólítja vagy megteremti-e olvasóit. A vitában fontos helye van a beszédközösség (*discourse community*) fogalmának, amelynek elvárásait, igényeit az írónak, szónoknak ismernie kell (Kneupper 1985, 249–251). Az ókori szónokok ez utóbbit alapvető fontosságúnak tekintették.

Ezután Quintilianus kifejti, hogy a bemutató beszédnek (*demonstrativum*) a görögben két elnevezése van, az egyik *enkómiasztikon* (dicsőítő beszéd), a másik pedig *epideiktikon* (bemutató, alkalmi vagy ünnepi beszéd), s a *panegirikus* is ebbe a beszédfajtába tartozik, s mindez azt mutatja, hogy a bemutató beszéd több beszédfajta egyesít. De ugyanez áll a másik két beszédfajta, a tanácsadó (politikai) és a törvényszéki beszédre is. A törvényszéki beszédnek, amellyel napjainkban az igazságügyi retorika foglalkozik, ma is több válfaja van, például ide tartozik a bíró beszéde, ítélete is (Tremmel 1985, 179–182). Quintilianus végül ezt a következtetést vonja le: „A szónoki beszéd többi fajtája mind e három valamelyikéhez tartozik, s nincs köztük egyetlenegy sem, amelyben valamit ne dicsérnének vagy feddenének, javasolnának vagy elleneznének, valami mellett ne kardoskodnának, vagy megakadályozására ne törekednének.” (3. 4. 15) Továbbá, hogy mindegyiknek van közéleti (*in negotiis*) és magánéleti (*in ostentatione*) változata. Az, amit Quintilianus saját korában megfigyelt, nevezetesen, hogy egyesek szerint megszámlálhatatlanul sok beszédfajta van, azaz a három nagy beszédfajta sok-sok alfajra osztották fel, mára egészen érvényre jutott. Mind Gáspári László (1988, 103–109), mind Wacha Imre retorikája (II. 13–231) a beszéd sok-sok műfaját ismerteti. Ennek oka részben abban is keresendő, hogy napjainkban a közérdekű kérdésekkel kapcsolatos retorikai megnyilatkozásokról másodkézből veszünk tudomást, s ennek sajátos műfajai alakultak ki. Ami annyit tesz, hogy csak a legritkább esetekben veszünk részt személyesen ilyen kérdésekkel kapcsolatos vitákon parlamentben, bíróságokon, minisztériumokban stb. Ezekről a média, azaz az újságok, folyóiratok, rádió, televízió, Internet tájékoztat bennünket sajátos természetének megfelelő műfajokban. Éppen emiatt a modern retorika fontos feladata e médiumok vizsgálata, tanulmányozása: milyen szerepet és hogyan töltenek be a retorikai megnyilatkozások megformálásában, közvetítésében? A tömegmédiumok tájékoztatásának elvi alapjairól, funkcióiról, a tájékoztatás buktatóiról, csúsztatásairól, tisztességi fokáról jó áttekintést ad Cooper (1989, 31–37).

A SZÓNOKI BESZÉD RÉSZEI

A szónoklattan kidolgozása a szónoki beszéd leírásával kezdődött. Szürakuszai Kr. e. 167-ben Korax a szónoki beszédnek három részét, a bevezetést, az elbeszélést és a befejezést írta le, tanítványa, Teisziasz pedig hozzáadott egy negyediket, a bizonyítást. Ittől kezdve a retorok a szónoki beszéd részeire koncentráltak, s olykor bizony túlzásnak látszott. Plátón szerint a bizánci Theodórosz (kb. Kr. e. 450–400) tovább osztotta a

bizonyítást: első- és másodrendű bizonyításról, cáfolatról és mellékcáfolatról beszélt (Phaidrosz 266d–e). Arisztotelész szerint ugyanezt tette az elbeszéléssel, amennyiben előelbeszélést és utóelbeszélést különített el benne (Rét. 1414b). Platón arról is tudósít, hogy a pharoszi Euénosz (Kr. e. 400 körül) a szónoki beszéd részei között külön tárgyalta a rejtett célzást, a mellesleg beszótt dicséretet és a csakúgy mellesleg elhelyezett ócsárlást (Phaidrosz 266d–e, 267a). A szofisták pedig úgy tanították a retorikát, hogy leírtak egy-egy beszédrészt, s azt kívülről megtanították tanítványaikkal.

Arisztotelész foglalkozik először tudományosan a szónoki beszéd részeivel, amennyiben ráébred arra, hogy számuk és kidolgozottságuk az ügy milyenségétől és a szóban forgó szónoki beszéd fajtájától függ. Szerinte a szónoki beszédnek csak két állandó része van, amely minden szónoki megnyilatkozásban megtalálható: „A beszédnek két része van: mert szükségszerű, hogy beszéljünk a szóban forgó dologról, majd pedig igazoljuk véleményünket. Ezért lehetetlen úgy beszélni valamiről, hogy ne igazolnánk, vagy igazolni azt, amiről még nem beszéltünk; mert a bizonyító valamit bizonyít, és aki előre elmond valamit, az bizonyítás végett mondja el azt. E kettő közül az egyik a tétel, a másik a bizonyítás; ez olyan, mintha valaki így osztaná fel: az egyik a kijelentés, a másik az indoklás.” (Rét. 3. 13. 1414a)

Az egyes beszédfajták és a beszédrészek viszonyát így írja le:

Napjainkban nevetségesen határozzák meg a beszéd részeit, mert az elbeszélés egyedül a törvényszéki beszédhez tartozik; de a bemutató és a tanácsadó beszédnek hogyan lehet elbeszélése olyan értelemben, ahogy meghatározzák; vagy cáfolata és epilógusa a bemutató beszédeknek? A tanácsadó beszédekben bevezetés, összehasonlítás és összefoglalás csak az esetben lehetséges, ha válaszbeszédről van szó. Mert a vádolás és a védekezés gyakran előfordul a tanácsadó beszédekben is, de ez nem a beszéd tanácsadó jellegéből következik. Továbbá nem minden törvényszéki beszédben található meg a befejezés, például ha rövid a beszéd, vagy az anyag könnyen megjegyezhető; de gyakran rövidítés céljából is mellőzik. Eszerint a beszéd kötelező részei: a tétel és bizonyítása. E részek a beszéd sajátos összetevői; az összes rész pedig a bevezetés, a tétel, a bizonyítás és a befejezés; mert a cáfolat a bizonyításhoz tartozik; az összehasonlítás ugyanennek a fokozása, következésképpen a bizonyítás része. Aki ugyanis ezt az összehasonlítást teszi, valamit bizonyítani akar. Ez azonban nem célja a bevezetésnek és a befejezésnek, mert csak emlékeztetni akarnak. (3. 13. 1414b)

Az Arisztotelész halálát követő két évszázadban összeállított görög retorikai kézikönyvek nem maradtak ránk. Fennmaradt viszont a Kr. e. 1. század 80-as éveiben keletkezett *A C. Herenniusnak ajánlott retorika*, amelynek szerzője valószínűleg Cornificius volt. A munka négy könyvből áll; a negyedik előszavában a szerző elárulja, hogy művét görög retorikák alapján állította össze. Ezért biztosra vehető, hogy a benne kifejtett retorikaelmélet jól tükrözi azokat a változásokat, amelyek a Kr. e. 3–2. századi görög retorikában végbementek. E munkából már egyértelmű, hogy a szónoki beszédnek hat része van:

A találékonyság a beszédnek hat részében érvényesül: a bevezetésben, az elbeszélésben, a tételben, a bizonyításban, a cáfolásban és a befejezésben. A bevezetés a beszéd kezdete, általa hangoljuk figyelemre a hallgató lelkét. Az elbeszélés olyan események kifejtése, amelyek megtörténtek vagy megtörténhettek. A tételben kifejtjük, mivel értünk egyet, és mivel kívánunk vitázni; ebben mondjuk el, milyen témákról szándékozunk beszélni. A bizonyítás bizonyítékainknak érvekkel támogatott kifejtése. A cáfolás az ellenkező álláspontok megdöntése. A befejezés a beszéd művészi lezárása. (1. 3. 4).

Ezután a szerző sorra veszi a szónoki beszéd részeit. A bevezetéssel (*exordium*) kapcsolatban rögtön megállapítja, hogy azt az ügy természete, milyensége határozza meg. Kétféle bevezetés van ugyanis: az egyik a közvetlen, ezt a *principium* szóval nevezi meg, a görögök pedig *prooimion*nak nevezik; a másik pedig a közvetett megközelítés, latinul *insinuat*io, görögül pedig *epodosz*. A közvetlen bevezetést így határozza meg: „A közvetlen bevezetés a hallgató lelkét tüstént alkalmassá teszi arra, hogy meghallgasson bennünket; célja, hogy hallgatóink figyelmessé, érdeklődővé, jóindulatúvá váljanak.” (1. 4. 6) Ezután az ügy milyensége és a bevezetés viszonyáról ír:

Ha kétes ügyet tárgyalunk, a jóindulat felkeltésével kezdjük a bevezetést, hogy az ügy becstelen része ne árthasson nekünk. Ha érdektelen az ügy, a figyelmet kell felébreszteniünk, ha pedig becstelen, közvetett megközelítéssel (*insinuat*ióval) kell élnünk (erről később lesz szó), hacsak nem találunk valamit, amivel az ellenfelet vádolva megnyerhetjük a hallgatóság rokonszenvét. Ha pedig tisztességes az ügy, tetszés szerint akár lemondhatunk a bevezetésről, akár nem. Ha nem mondunk le, vagy azt kell megmutatnunk, miért tisztességes az ügyünk, vagy azt kell röviden kifejteniünk, miről fogunk beszélni. Ha ellenben lemondunk a bevezetésről, akkor valamilyen törvényből, okiratból vagy valamely, ügyünket támogató érvből célszerű kiindulni. (1. 4. 6)

Ezután részletesen kifejti a bevezetés alkalmazásának módjait. A közvetett megközelítésről, az *insinuat*ióról ezt mondja: „Három olyan alkalom van, amikor a közvetlen bevezetést nem alkalmazhatjuk, s erre pontosan figyelniünk kell; amikor becstelen ügyet képviselünk, azaz maga az ügy távolítja el tőlünk a hallgató rokonszenvét; amikor a hallgató véleményét már befolyásolták azok, akik korábban ellenünk szóltak; végül amikor kifárasztották a hallgatókat azok, akik előttünk beszéltek.” (1. 6. 9) Végezetül felvázolja a bevezetés hibáit, hogy azokat ismerve a szónok elkerülhesse őket.

Léviáasz: *A nyomorék védelmében*, törvényszéki beszéd, bevezetés, egyszerű stílusban:

(1) Szinte hálás vagyok, tisztelt tanács, vádlómnak, hogy kezdeményezte ezt a pert. Eddig ugyanis nem volt alkalmam, hogy számot adjak életemről, most ezt tőle megkaptam. Megpróbálom hát bizonyítani beszédemben, hogy ez az alak hazudik, magam pedig ez idáig úgy éltem, hogy inkább dicséretet érdemlek,

semmint irigykedést. Mert úgy érzem, más indítéka nem volt arra, hogy ekkora veszélybe sodorjon, csakis az irigység. (2) Márpedig az olyan ember, aki irigyli azokat, akiket mások szánnak, mit gondoltok, milyen bűnre nem képes? Hiszen ha még a vagyonom megszerzése érdekében jelentett volna fel! De nem is ellenségeként akar bosszút állni rajtam, mert hitványsága miatt soha szóba nem álltam vele, sem mint baráttal, sem mint ellenséggel. (3) Nos hát, tisztelt tanács, világos, hogy irigy rám, mert ilyen szerencsétlen létemre is jobb polgár vagyok, mint ő. Mert bizony, az a véleményem, tisztelt tanács, hogy a test fogyatékoságait a lélek erényeivel kell pótolni. Ha ugyanis gondolkozásom és életmódom olyan lesz, mint testi fogyatékoságom, akkor miben különbözöm majd ellenfelemtől?

(Adamik Tamás fordítása)

Démoszthenész: II. *Philippika*, tanácsadó beszéd, bevezetés, fennkölt stílusban:

1. Athéni férfiak, valahányszor beszédek hangzanak el arról, hogy Philipposz a békeszerződéssel ellentétben erőszakos cselekedeteket hajt végre, azt látom, hogy az érdeklődésben előadott beszédek nyilvánvalóan jogosak is, emberségesek is, és mindazok, akik vádolják Philipposzt, úgy tűnik, azt mondják, amit kell, mégsem valósul meg semmi sem abból, aminek meg kell valósulnia, s ami miatt érdemes volna meghallgatni őket. 2. Sajnos ma már városunk minden ügye olyan állapotba jutott, hogy minél jobban, minél világosabban kimutatja valaki, hogy Philipposz megszegi a vételek kötött békét, és az összgyőzelem ellen szervezkedik, annál nehezebb tanácsot adni arra nézve, hogy mit kell tennünk. 3. Ennek oka pedig abban rejlik, athéni férfiak, hogy bár a hódítókat nem szóval, hanem tettel és intézkedésekkel lehet megfékezni, mégis mindnyájan elmulasztjuk ezt: mi, politikusok mellőzzük ezeket a kérdéseket, tudniillik azt, hogy írásban vagy szóban javaslatot tegyünk, mert félünk a népszerűtlenségtől; helyette kárhozzátjuk Philipposz szörnyű tetteit és egyéb viselt dolgait; ti meg, akik itt ültök, Philipposznál jobban értetek ahhoz, hogy a jogról beszéljétek, és mások beszédét megértsetek, ám ahhoz, hogy megakadályozzátok őt abban, amire most törekmeztetek, az ahhoz, hogy megakadályozzátok őt abban, ahogyan én látom – logikus és szükségszerű: ki-ki abban jobb, aminek idejét és igyekezetét szenteli: Philipposz a tettekben, ti a szavakban. 5. Így hát ha még most is megelégedtek az-
zal, hogy szépen előadjátok: nektek van igazatok, az a legkönnyebb, amit tehetek, és nem jár semmiféle fáradsággal; ám ha arra kell törekednünk, hogy a jelen bajokat orvosoljuk, és a helyzet további romlását felfedjük, hogy ne jöjjön létre akkora hatalom, amelynek majd nem leszünk képesek ellenállni, akkor bizony változtatnunk kell tanácskozásunk módján; és azoknak is, akik beszélnek, meg azoknak is, akik hallgatják őket, a legkönnyebb és a legkényelmesebb út helyett a bennünket megmentő cselekvés útjára kell lépünk.

(Adamik Tamás fordítása)

Cicero: *Manilius törvényjavaslata érdekében*, bemutató beszéd, bevezetés, közepes stílusban:

1. Noha nékem, polgárok, a ti tömeges együttléteket látványa mindig a lehető legkellemesebbnek, e hely pedig az ünnepélyes tárgyalásra legalkalmasabbnak, a szónoklásra legmegtisztelőbbnek látszott, mégis, a dicsőség lépcsőjétől, mely mindig a legkiválóbbak előtt nyílt meg, nem szándékom tartott vissza eddig, hanem azok az életelvek, amelyeket kora ifjúságomtól fogva magam elé tűztem. Mert ezelőtt életkorom miatt sem merészeltem volna e tekintélyes helyre, s úgy döntöttem, ide nem lehet más beszéddel lépni, csak olyannal, mit tehetség formált tökéletessé, szorgalom munkált csiszoltá, és úgy véltem, minden időmet barátaim időleges bajainak orvoslására kell átengednem. Így aztán ez hely sem állt soha üresen, hogy ne lettek volna itt, kik ügyeteket védelmezik, meg az én magánemberek veszedelmeiben tisztán és feddhetetlenül fáradozó tevékenységem is elnyerte bőséges jutalmát a ti megítélésetek révén. Mert mikor a választógyűlés ismételt elnapolása miatt háromszor hirdettek ki elsőként praetornak az összes centuria szavazata alapján, könnyen felismerhettem, polgárok, azt is, rólam mit ítélték, azt is, mit írtok elő másoknak. Most pedig, hogy van annyi tekintélyem, amennyit ti e tisztségek megadásával nekem szántok, s van annyi beszédképességem is a vitában, amennyit a törvényszéki ügyek csaknem mindennapi szónoki gyakorlata szüntelen tevékenységben élő ember számára megadhat, természetes, hogy ami tekintélyem van, azok előtt használom fel, akik azt adták nekem, amit pedig a szónoklásban elérhetek, azok előtt mutatom be, akik e tevékenységem jutalmát megítélésükkel megadták. Leginkább azonban nézetem szerint annak örvendhetek jogosan, hogy ebben a számomra szokatlan helyről elhangzó műfajban olyan ügy jutott nekem, melyben a mondanivalót akárki megtalálhatja. Hiszen Cn. Pompeius egyedülálló kiválóságáról kell szólni, e beszédnek pedig nehezebb véget vetni, mint kezdetére lelmi. Így nem is a mondandó bőségét kell keresnem, inkább a mértéket.

(Németh Béla fordítása)

Ezután következik az *elbeszélés* (*narratio*). Erről Cornificius a következőket mondja:

Az elbeszélésnek három faja van. Az első az, amelyben előadjuk a történeteket, és a győzelem érdekében minden mozzanatot a javunkra fordítunk; ezt olyan ügyekben alkalmazzuk, amelyek bírósági döntésre várnak. Az elbeszélés második fajtája az, amelyhez olykor bizalomkeltés, vádaskodás, átvezetés vagy valaminek előkészítése céljából folyamodunk. A harmadik fajta az, amely távol áll ugyan a polgári pertől, mégis érdemes gyakorlatot szerezni benne [...]. Ennek az elbeszélésnek két fajtája van, egyik az események, a másik a személyek körül forog.

Az eseményeken alapuló elbeszélés háromféle lehet: mitikus, történelmi és valóságos. A mitikus nem tartalmaz valóságos, de még csak valóságos elemeket sem, mint a tragédiák témái. A történelmi az, ami valóban megtörtént, de korunk-

tól távol eső időben. A valószínű olyan kitalált eset, amely megtörténhetett volna, mint a komédiák cselekménye.

Az elbeszélés azon válfaja, mely személyek körül forog, legyen fordultatos, legyenek benne különböző jellemek; komolyság és könnyedség; remény és félelem, gyanú és vágy, tettetés, szánalom; legyen meg benne a valóság sokrétűsége és a szerencse forgandósága, a váratlan kellemetlenség és hirtelen öröm, az események szerencsés kimenetele. (1. 8. 12)

Azért idéztük e narrációról szóló fejtegetéseket ilyen hosszan, mert kitűnik belőle, hogy az antik retorika műfajelmélettel is foglalkozott. A legutóbb idézett szöveg az elbeszélés azon válfajáról, amely a személyek körül forog, az antik regény leírását adja, tudtommal elsőként az antik irodalomtudományban. Lucia Calboli Montefusco részletesen foglalkozik *A C. Herenniusnak ajánlott retorika* ezen utóbbi felosztásával, és Barwickot követve azt a megoldást fogadja el, hogy a szerző félreértette görög forrását, s azért különbözteti meg azt az elbeszélést, amely az események körül forog attól, amely személyek körül forog (Montefusco 1988, 56–57). Véleményünk szerint nem erről van szó, hanem arról, hogy Cornificius felfigyelt a saját korában terjedni kezdő új műfajra, a regényre, s az ebben szereplő személyek változatos sorsáról, kalandjairól vont el azt az elbeszéléstípust, amelyet *in personis*, azaz személyekről szólónak nevezett el. Ez nem tartozik ugyan olyan ügyekhez – mondja –, amelyeket a szónoknak tárgyalnia kell, de érdemes foglalkoznia vele, mert tanulhat belőle. A személyekkel kapcsolatos elbeszélés eredetét illetően tehát Lausberggel értünk egyet, aki a lélektani regénnyel hozza összefüggésbe azt (Lausberg 1960, 166, 561).

Ezután Cornificius az elbeszélés három követelményét tárgyalja: a rövidséget, a világosságot és a valószínűséget. A rövidségről többek között ezt mondja: „Úgy tudjuk röviden előadni az ügyet, ha onnan kezdjük, ahonnan szükségesnek látszik, s nem a legelejétől akarjuk felidézni; ha a részleteket mellőzve, a főbb mozzanatokot mondjuk el...” (1. 9. 14). A világosságról efféleket javasol: „Akkor adjuk elő világosan az ügyet, ha azt, ami előbb történt, előbb mondjuk el, [...] itt ügyelnünk kell arra, hogy ne mondjunk semmit zavarosan, nyakatekertten, szokatlanul; ne kalandozzunk el más témára...” (1. 9. 15) A valószínűséget így írja le: „Valószínű lesz az elbeszélés, ha úgy mondjuk el, amint a szokás, a közfelfogás és a természetesség megköveteli; ha összhangban lesznek az időpontok, a személyek rangjai, a döntések okai, a megfelelő helyszínek...” (1. 9. 16)

A *tételt* (*divisio*) röviden írja le. Ennek két része van: az elbeszélés után a tényállással kapcsolatban először előadjuk, miben értünk egyet az ellenféllel, és miben nem. Ezután a *felsorolásban* (*enumeratio*) szám szerint megmondjuk, hány dologról kívánunk beszélni. Itt javasolja a szerző, hogy ez ne álljon három pontnál többől (1. 10. 17).

Lüsziasz: *A nyomorék védelmében*, törvényszéki beszéd, elbeszélés, egyszerű stílusban:

(4) Hát erről legyen elég ennyi! Amiről pedig beszélnem kell, annyit fogok mondani, amennyit az idő enged. Vádlóm azt állítja, hogy nem jogosan kapok a városból pénzt, mert jó erőben vagyok, következőképpen nem tartozom a testi fogyat-

tékosok közé, továbbá olyan mesterséget folytatok, hogy a szóban forgó segély nélkül is megélhetek belőle. (5) Azzal bizonyítja testi erőmet, hogy lóra tudok szállni, a mesterségemmel teremtett jólétemet pedig azzal, hogy olyan emberekkel vagyok együtt, akiknek telik a költsézésre.

Ami a mesterségemmel szerzett jólétemet és általában az életemet illeti, úgy vélem, mindnyájan ismeritek, röviden mégis szólok róla.

(Adamik Tamás fordítása)

Démoszthenész: *II. Philippika*, tanácsadó beszéd, elbeszélés és tétel, fennkölt stílusban:

6. Először is, athéni férfiak, ha valaki nyugodt lélekkel nézi, milyen hatalmas már Philipposz, és mekkora terület felett uralkodik, és mégis úgy véli, hogy ez semmi veszélyt nem jelent hazánkra, mert mindez nem ellenetek irányul, ezen bizony elcsodálkozom, és mindnyájatokat egyformán arra kérlek, hallgassátok meg rövid gondolatmenetemet, amely engem a tiétekkel ellenkező következtetésre vezetett, nevezetesen arra, hogy Philipposz az ellenségünk, és ha úgy vélitek majd, hogy én látom helyesebben a jövőt, rám hallgassatok; ám ha azok véleményét részesítitek előnyben, akik Philipposzban bíznak, és neki hisznek, akkor hozzájuk csatlakozom majd.

(Adamik Tamás fordítása)

Cicero: *Manilius törvényjavaslata érdekében*, bemutató beszéd, elbeszélés, közepes stílusban:

2. S most, hogy onnan kezdjem, ahonnan ez az egész ügy ered, vészterhes háborút vív adójövedelmeitek fizetői és szövetségeseitek ellen két hatalmas királyfi Mithridates és Tigranes, egyikük teljesen le nem győzve, másikuk felbőszítve, s úgy gondolja, itt az alkalom, hogy Ázsiát elfoglalja. A lovagrendiek, a derék férfiak, naponta kapják a leveleket Ázsiából, ahol nagy tőkebefektetések forognak kockán, melyeket a ti adójövedelmeitek behajtására kötöttek le: ők rendjükkel való kapcsolatuk révén az állam ügyét s a vagyonukat fenyegető veszedelmet közölték velem. Hogy Bithyniában, amely jelenleg a ti tartományotok, sok falu már csak hamu. Ariobarzanes birodalmát, mely a ti adófizető területekkel határos, teljesen az ellenség birtokolja. L. Lucullus, bár kiváló tetteket vitt véghez, ezt a háborút abbahagyja, az, aki a helyére került, nem elég felkészült, hogy ilyen fontos háborút viseljen. Az összes szövetséges és polgár egyetlen fővezért kér, kíván e háborúra, az ellenség ettől az egytől tart, kívülről senkitől. Látjátok, az ügy milyen, ezért arra figyeljetelek, mire kerítsünk sort! Nézetem szerint először a háború jeléről, aztán fontosságáról, majd a kiválasztandó fővezérről kell beszélnem. A háború olyan, hogy lelketeket izgalomba kell hoznia, s a befejezéséig kitartó buzgalomra kell lobbantania. A római nép dicsősége forog itt kockán, melyet ti ös-

nak vettetek át. A szövetségesek és barátok jólétéről van szó, melyért komoly s nehéz háborúkat viseltek: a római nép legbiztosabb és legnagyobb jövedelemforrásairól van szó, melyeket ha elvesztetek, keresni fogjátok majd békétek díszét, háborútok támaszát; számos polgár vagyonáról van szó, akikkel nektek mind saját maguk, mind az állam érdekében törődnötök kell.

(Németh Béla fordítása)

Cornificius a bizonyítást (*confirmatio*) és a cáfolást (*confutatio*) összevontan, igen részletesen ismerteti (1, 18–2, 50), s ez természetes, hiszen ez a szónoki beszéd gerince, érdemi része. Mivel azonban ez a rész igen bonyolult, továbbá filozófiai, logikai és dialektikai vonatkozásai is vannak, külön tárgyalást igényel, ezért itt és most mellőzzük.

A befejezés (*conclusio*), amelyet a görögök *epilogosznak* neveznek, három részből áll: felsorolásból, fokozásból és szájalomkeltésből. „A felsorolással (*enumeratio*) összefoglalunk és emlékeztetünk arra, milyen dolgokról beszéltünk, hogy röviden felidézzük, de ne ismételjük meg a beszédet.” (2. 30. 47) „A fokozás (*amplificatio*) során valamely érveléssel feltüzeljük a hallgatóságot”. A szájalomkeltés (*conmiseratio*) során szájalmat ébresztünk a hallgatóságban. „A szájalomkeltésnek rövidnek kell lennie. Semmi sem szárad föl ugyanis hamarabb, mint a könny.” (2. 31. 50)

Lüsziasz: *A nyomorék védelmében*, törvényszéki beszéd, befejezés, egyszerű stílusban:

21. De nem tudom, miért kellene tovább fárasztanom benneteket azzal, hogy aprólékos részletességgel védekezem minden állítása ellen. Mert ha a legfontosabbakra megfelelttem, miért kellene apró-cseprő dolgokkal fontoskodnom, ahogyan ő teszi. Arra kérlek tehát valamennyiőtöket, tisztelt tanács, hogy ugyanúgy vélekedjete rólam most is, ahogyan korábban. 22. Vádaskodása miatt ne fosszátok meg attól az egyetlen adománytól, amellyel a sors megajándékozott hazámban, s egyetlen embertől meggyőzve ne vegyétek el tőlem azt, amit egykor valamennyien egyhangúlag megadtatok nekem. A város azért szavazta meg nekem ezt a járadékot, tisztelt tanács, mert az istenség a legnagyobbtól fosztott meg, és úgy ítélte, hogy a jóra és a rosszra egyenlő esélye van mindenkinek. 23. Miután a sors megfosztott a legszebbtől és a legnagyobbtól, bizony a legszerencsétlenebb lennék, ha a vádlóm szavai miatt elvennétek még azt is, amit a városom adományozott nekem, mert gondoskodni akart az ilyen állapotban lévőkről. Semmiképpen se szavazzátok meg ezt, tisztelt tanács! De hát hogyan is érdemelnék tőletek ilyen elbánást?

24. Talán bíróság elé állítottam valakit, s az elvesztette vagyonát? Nincs olyan, aki ezt bizonyítaná. Vagy bajkeverő, arcátlan és kötekedő vagyok? 25. Nem rendelkezem olyan anyagi háttérrel, amely ilyesmit lehetővé tenne. Vagy talán túlságosan nagyképmű és erőszakos vagyok? Ezt még vádlóm sem állítaná, ha nem akarom ná még ezzel is szaporítani hazugságainak számát. Vagy tán a harmincak idején nekem is nagy hatalmam volt, és bajt okoztam sok polgártársamnak? De hiszen veletek együtt én is száműzetésbe mentem Chalkiszba, s bár nyugodtan élhettem

volna szabad polgárként az itthon maradottakkal, mégis veletek együtt távozva vállaltam a veszélyt.

26. Ezért, tisztelt tanács, kérlek benneteket, ne bánjatok velem, az ártatlannal úgy, mint azokkal, akik sok bűnben vétkesek, hanem hozzatok rólam ugyanolyan ítéletet, mint a korábbi tanácsok, emlékezve arra, hogy nem a rám bízott állami pénzek kezeléséről adok számot, sem pedig hivatalom letelte után nem igazolom most intézkedéseimet, hanem csupán egyetlen járadékról beszélek. Így valamennyien olyan ítéletet fogtok hozni, amely igazságos, én pedig viszonzásul illő hálával tartozom nektek, ez az alak pedig megtanulja, hogy a jövőben ne a nála gyengébbekre acsakodjék, hanem a hozzá hasonlókon győzedelmeskedjék.

(Adamik Tamás fordítása)

Démoszthenész: *II. Philippika*, tanácsadó beszéd, befejezés, fennkölt stílusban:

37. Hát eleget mondtam ahhoz, hogy figyelmeztesselek benneteket. Attól viszont az összes istenek óvjanak, hogy mindez így bekövetkezzék. Mert én bizony nem akarnám, hogy akárki is elpusztuljon, bármennyire rászolgált is, mert bűnhődése valamennyiünk veszélyeztetését és veszét vonná maga után.

(Adamik Tamás fordítása)

Cicero: *Manilius törvényjavaslata érdekében*, bemutató beszéd, befejezés, közepes stílusban:

24. Mivel a dolgok így állnak, C. Manilius, mindenekelőtt a te törvényed, a te akaratom, a te véleményed dicsérem, és teljes határozottsággal helyeslem, azután buzdítalak téged, hogy a római nép nevében maradj meg e véleményeden, és senki erőszakosságától vagy fenyegetéseitől ne rettenj meg. Mindenekelőtt van benned elég jellem és állhatatosság, úgy gondolom, azután, midőn ily sokaságot ily akarattal látunk magunk mellett állni, s ezt most másodszor, s ugyanazon ember hadvezérré választása ügyében látjuk, miért kételkednénk ügyünkben vagy véghezvitele lehetőségében? Én pedig, ha van bennem akarat, okosság, szorgalom, tehetség, ha valamit a római nép e jótéteménye s e praetori hatalom révén, ha tekintélyem, hitelem, állhatatosságom alapján megtehetek, ígérem, és kijelentem, hogy mindezt az ügy véghezvitelére, a te és a római nép rendelkezésére bocsátom; tanúmul hívom az összes istent s legkivált azokat, akik e hely, e templom fölött őrködnek, kik mindazok gondolkodását, akik az államügyek intézésébe bekapcsolóznak, nagyon is átlátják, én ezt senki kérésére sem teszem, sem azért, mert úgy gondolom, hogy ezzel az ügygel Cn. Pompeius kegyét magamhoz kapcsolhatom, sem pedig azért, hogy bárki tisztségéből, akár a veszélyek ellen oltalmat leteressék, akár segítséget a tisztségek eléréséhez, mert a veszélyeket, ahogy kell is az embernek helytállnia, feddhetetlenséggel vértézve majd visszaverjük, a tisztességet pedig nem is egyetlen embertől, és nem is erről a helyről kapjuk majd meg, hanem eddigi munkás életmódunktól, ha a ti akaratotok is úgy hozza majd.

Ezért, bármit kezdeményeztem is ebben az ügyben, polgárok, erősen állítom, hogy mindezt közérdekből kezdeményeztem, és annyira távol van tőlem, hogy abban a színben látszódjam, mintha valami jóindulatot keresnék, hogy még, tudom, sok haragot is szereztem magamnak, részben nyíltat, részben burkoltat, s ezek számomra feleslegesek, de számotokra a legkevésbé sem haszontalanok. Nekem viszont, polgárok, akit ilyen tisztségre emeltetek, ilyen nagy kitüntetésekkel halmoztatok el, elvem, hogy a ti akaratotokat, az állam méltóságát s a tartományok s szövetségesek jólétét az én minden előnyömnél és számításomnál többre kell becsülnöm.

(Németh Béla fordítása)

Az antik görög és római retorika a Kr. e. I. századig a szóközi beszédnek a fentebb ismertetett hat részét dolgozta ki. Közben Róma kül- és belpolitikai életében óriási változások zajlottak le. A köztársaságból császárság lett, s azon ügyek nagy részét, amelyeket a köztársaságban a rétorok, szóközok és ügyvédek intéztek, a császári adminisztráció szabályozta és hivatalnokaival intéztette. Ennek eredményeképpen a nyilvános szóközoklás háttérbe szorult, pontosabban a fórumról átkerült az iskola falai közé, és az igazi beszédek felváltották az iskolai minta- és próbabeszédek (latinul: *declamationes*, görögül: *progymnasmatata* vö. Bolonyai 2001, 43–58). Ennek az is következménye lett, hogy a tartalomról a formára terelődött a figyelem, a rétorok és a szóközok beszédük művészi formájával, előadásmódjukkal igyekeztek tetszést aratni. Ennek a folyamatnak eredményeként a szóközi beszéd is egy új résszel gyarapodott, a kitérővel (görögül *parekbaszisz*, latinul *egressus*, *egressio*), amely Quintilianus (35–100) *Szóközoklattan* (*Institutio oratoria*) című nagyszabású kézikönyvében jelenik meg először. Quintilianus nem tekinti ugyan új résznek, mégis külön tárgyalja, s ez is oka lehet annak, hogy végül is külön egységnek tekintették. Ezt írja ugyanis az első előfordulásnál: „A tárgytól való eltérés pedig, *egressio*, vagy mint újabban nevezni szokták, *excessus*, vagy kívül esik az ügy körén, s akkor nem lehet a része, vagy beleesik annak körébe, akkor meg csupán mint bővítés és díszítés járul azon részekhez, melyek kiindulópontját teszik a kitérésnek.” (3. 9. 4) A 4. könyvben aztán külön fejezetet szentel neki, s rögtön az elején megjegyzi, hogy a szóközok „mindjárt az elbeszélés után rendszerint valamely kellemes vagy tetszetős tere kalandoznak el a tárgytól, hogy minél nagyobb tetszést arassanak” (4. 3. 1). Majd megállapítja, hogy a szóközi beszédben bárhol lehet kitérőt tenni, de leginkább a bizonyítás előtt előkészítésképpen vagy a bizonyítás után ajánlásképpen, illetve pihentetés, szórakoztatás céljából.

Az antik retorikának talán egyetlen része sem bizonyult olyan maradandónak, mint éppen a szóközi beszéd egységeivel foglalkozó tanítás. Bármennyire leszűkült is egyes korokban a retorika tananyaga, a szóközi beszéd részeit tárgyaló előírásai mindig benne maradtak. A közkézen forgó magyar retorikák is részletesen foglalkoznak vele, egyrészt mert gyakorlati haszna van, egyszerűen szólva: mindennapi szükségletet elégít ki, másrészt mert egy-egy irodalmi műfaj struktúrájának feltárása és leírása a modern irodalomtudomány egyik legfontosabb feladata. Az antik rétorok a szóközi beszéd struk-

túráját vizsgálták, a modern szöveggrammatikusok, például Van Dijk és munkatársai a „narratívum globális struktúráját”. Van Dijkék globális struktúrája azért is érdekes, mert egybeesik a klasszikus retorika beszédrészeivel: az *Einführung* megfelel a bevezetésnek, a *Komplikation* a tényállás elbeszélésének, a *Konfrontation* a felosztásnak, az *Auflösung* a bizonyításnak és cáfolásnak, a *Konklusion* a befejezésnek (Adamik 1979, 90). Mint ez a példa is mutatja, nincs akkora szakadék a klasszikus és a modern retorika között, mint egyes modern kutatók állítják. E kérdésben talán A. A. Lunsfordnak és L. S. Edének van igaza, akik klasszikus és modern retorika hasonlóságainak egybevetésével bizonyítják, hogy e két rendszer közel áll egymáshoz, s azok a modern kutatók, akik ennek az ellenkezőjét állítják, többnyire járatlanok a klasszikus retorikában (Lunsford–Ede 1984, 45–49).

ÖSSZEGZÉS

Befejezésül három gondolatot emelünk ki. a) Hogy a klasszikus retorikának a szóközi beszéd fajaira és részeire vonatkozó tanításai mennyire fontosak, azt egyfelől a modern retorikák, másfelől a szövegnyelvészet és a kommunikációelmélet mai elterjedése is bizonyítja. b) Az ügyek etikai minőségének, képviselhetőségének az a tanítása, amelyet az ókori retorika dolgozott ki, segíthet abban, hogy az ügyek előterjesztése a parlamentben, az önkormányzatoknál, a kari és egyetemi tanácsban körültekintőbb, objektívebb legyen, azaz az előterjesztéseket pró és kontra, mindkét fél vagy tábor bevonásával egyaránt megvilágítsák az előterjesztők: miért van rájuk szükség, milyen előnyökkel, milyen hátrányokkal járnak, az előnyök fölülműlják-e a hátrányokat. c) Quintilianus a kitérőről megjegyzi, hogy legyen rövid, mert a bíró a bizonyítás felé siet, mivel „minél előbb biztos akar lenni abban, milyen ítéletet hozhat” (*quam primum certus esse sententiae cupit* 4. 3. 8). E kijelentésből nyilvánvaló, hogy még a császárkorban sem voltak előre eldöntve az ügyek, tehát volt funkciója, értelme a jól érvelő nyilvános beszédnek. Nehéz ugyanis az emberekkel olyasmit elfogadtatni, amit nem akarnak elfogadni; nehéz, de nem lehetetlen, ha jól érvelünk.

ELHASZNÁLT IRODALOM

- 22 éves beszéd. (1995) Budapest, Móra Kiadó.
Adamik Tamás (1979) Az antik retorika szövegnyelvészeti vonatkozásai. In *A szövegnyelvészet a kutatásban és az oktatásban*. Budapest.
Ariztotelész (1999) *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Budapest, Telosz Kiadó.
Barthes, R. (1970) L'ancienne rhétorique. In *Communications*, 16. Seuil.
Bakhtin, M. (1968) The Rhetorical Situation. *Philosophy and Rhetoric*, 1, 1–14.
Bolonyai Gábor (2001) *Antik szóközi gyakorlatok*. Budapest, Tipotex Kiadó.
Brinton, A. (1981) Situation in the Theory of Rhetoric. *Philosophy and Rhetoric*, 14, 234–247.
Calboli Montefusco, L. (1986) *La dottrina degli „status” nella retorica greca e romana*. Hildesheim–Zürich–New York, Olms-Weidmann.

- Cicero (1987) *Válogatott művei*. Válogatta és az utószót írta Havas László. Budapest, Európa Kiadó.
- Cooper, Martha (1989) *Analyzing Public Discourse*. Illinois, Waveland Press.
- Cornificius (2001) *A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika*. Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Budapest, Magyar Könyvklub.
- Fuhrmann, M. (1987) *Die antike Rhetorik*. 2., durchges. Auflage. München–Zürich, AD Lecman – AC Braet.
- Gáspári László (1988) *Retorika*. Egységes jegyzet. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Golden, J. L. – Berquist, G. F. – Coleman, W. E. (1984) *The Rhetoric of Western Thought*. Dubuque, Idaho, Kendall/Hunt.
- Lausberg, H. (1960) *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München, Hueber.
- Lunsford, A. A. – Ede, L. S. (1984) *On Distinctions between Classical and Modern Rhetoric*. In *Essay on Classical Rhetoric and Modern Discourse*. Edited by R. J. Connors, L. S. Ede, and A. A. Lunsford, Southern Illinois University Press.
- Lysias beszédei (2003) Szerk. Bolonyai Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, Sapientia humana.
- Martin, J. (1974) *Antike Rhetorik. Technik und Methode*. München, Beck.
- Montefusco, Calboli, L. (1988) *Exordium narratio epilogus. Studi sulla teoria retorica greca e romana delle parti del discorso*. Bologna, CLUEB.
- Porter, James E. (1985) *Reading presences in texts: audience as discourse community*. In Kneupper, Charles W. (ed.) *Oldspeak/newspeak. Rhetorical transformations*. Arlington, Texas, Rhetoric Society of America.
- Quintilianus szónoklattana (1912–1921) Fordította Prácsér Albert. Budapest.
- Reboul, O. (1984) *La rhétorique*. Paris, PUF.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László (1988) *Kis magyar retorika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tremmel Flórián (1985) *Igazságügyi retorika*. Pécs.
- Vígh Árpád (1981) *Retorika és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Wacha Imre [1994] *A korszerű retorika alapjai*. 1–2. kötet. Budapest, Szemimpex Kiadó.

A BIZONYÍTÁS ARISZTOTELÉSZ SZERINT: A PÉLDA ÉS AZ ENTHÜMÉMA

„Hogy megkapj valamit, rábeszéléssel érd el, ne erőszakkal.”

(Biasz)

Arisztotelész meghatározása szerint „a retorika olyan képesség, amely minden egyes tárgyban feltárja a meggyőzés lehetőségeit.” (*Rét.* 1. 2) A retorika tehát feltárja az érvelés azon módjait, amelyeket beszédben és írásban alkalmaznak meggyőzés céljából. A meggyőzés itt az emberi viselkedés befolyásolását jelenti, szóbeli vagy írott jelek által. Bár e meghatározás értelmében a retorika egésze a meggyőzés lehetőségeit vizsgálja és kutatja, a meggyőzés lehetőségeinek feltárása mégis sajátosan a retorikai invenció körébe tartozik – ha a szónok öt feladata felől nézzük –, illetve a bizonyítás és cáfolás témakörébe, ha a szónoki beszéd részei felől szemléljük.

Arisztotelész így foglalja össze a retorika bizonyítékait: „A bizonyítékok közül egyesek rétorikán kívüliek, mások rétorikán belüliek. Rétorikán kívülieknek nevezem mindazokat, amelyeket nem mi gondolunk ki, hanem már korábban léteztek: a tanúk, a kínzással kicsikart vallomások, a dokumentumok stb. A rétorikán belüliek azok, amelyeket a módszer szolgáltat, és amelyeket mi hozunk létre. Az előbbieket csak alkalmaznunk kell, az utóbbiakat pedig meg kell találnunk.” (*Rét.* 1. 2) Ez utóbbiakat így írja le: „A beszéd által nyújtott bizonyítékoknak három fajtája létezik: az első a szónok jellemében van, a második a hallgatóságra tett hatásban, a harmadik pedig magában a beszédben, amely bizonyít, vagy úgy látszik, hogy bizonyít.” (*Rét.* 1. 2)

A szónoki beszéd bizonyítását, érvelési lehetőségeit így összegezi: „Ami pedig a meggyőzést illeti, amelyet a bizonyítás vagy a látszatbizonyítás szolgáltat: miként a dialektikában van egyrészt indukció, másrészt szillogizmus vagy látszatszillogizmus, ugyanígy van a rétorikában is: ugyanis a példa megfelel az indukciónak, az enthüméma a szillogizmusnak, a látszatenthüméma a látszatszillogizmusnak. Az enthümémát rétorikai szillogizmusnak nevezem, a példát pedig rétorikai indukciónak. Mindenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más. Ezért, ha bárminek a bizonyításához feltétlenül szükséges a következtetés vagy az indukció (ez pedig világos számunkra az Analitikából), akkor e két eljárás szükségképpen azonos a rétorikában és a dialektikában.” (*Rét.* 1. 2) Ez utóbbi idézet alapvető fontosságú két szempontból is. Az egyik az, hogy a retorika két legfontosabb bizonyítéka a példa és az enthüméma: rajtuk „kívül nincs más” – mondja Arisztotelész. A másik pedig az, hogy a „példa és az enthüméma” arisztotelészi felfogását csak úgy tudjuk értelmezni és megérteni, ha egész logikájának szövegösszefüggésében szemléljük, hiszen e két fogalommal kapcsolatban maga utal a dialektikára és az *Analitikára*. Jelen idézet célja tehát, hogy kimutassa, hogyan viszonyul a retorikai bizonyítás – a példa és az enthüméma – a dialektika és a tudományos logika bizonyításához, az indukcióhoz